

Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat

Directors

M. Carme Rovira Hortalà, F. Javier López Cachero, Florent Mazzière

MONOGRAFIES 14

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

LA PEDRERA (VALLFOGONA DE BALAGUER- TÈRMENS). CINQUANTA ANYS DESPRÉS

Necròpolis d'incineració, bronze final, ferro, ibèric, historiografia

Maria Pilar Vázquez Falip* Josep Medina Morales* Joan-Ramon González Pérez**

The cemetery of la Pedrera was located during ground-levelling work in 1958. The site's history has run far from smoothly with a substantial loss information due to the conditions in which it was discovered, and the fact that, although some of its most relevant finds have indeed been reported, none of the integral studies, degree theses of which the most recent was carried out in 1986, has been published. El Servei d'Arqueologia de l'IEI is preparing an exhaustive research about the necropolis that will culminate in its waited and definitive edition.
Cemetery, cremation, late bronze, iron, iberian, historiography.

La necrópolis a incineración de la Pedrera fue localizada a la ocasión de trabajos de terraplenado en 1958. Su historia ha sido desafortunada, perdiéndose gran cantidad de información, y si bien se han dado a conocer algunas de sus piezas más relevantes, no se ha publicado ninguno de los estudios íntegros -tesis de licenciatura- realizados (el último de 1986). El Servei d'Arqueologia de l'IEI está llevando a cabo un exhaustivo estudio de la necrópolis que ha de culminar en su anhelada y definitiva publicación.

Necrópolis a incineración, Bronce final, âge du Fer, période ibérique, historiographie.

La necrópolis de incineración de la Pedrera fue localizada con motivo de unas obras de terraplenado en 1958. Su historia ha sido desafortunada, perdiéndose gran cantidad de información, y si bien se han dado a conocer algunas de sus piezas más relevantes, no se ha publicado ninguno de los estudios íntegros -tesis de licenciatura- realizados (el último de 1986). El Servei d'Arqueologia de l'IEI está llevando a cabo un exhaustivo estudio de la necrópolis que ha de culminar en su anhelada y definitiva publicación.

Necrópolis de incineración, bronce final, hierro, ibérico, historiografía.

El conjunt de poblament i necròpolis de la Pedrera es troba ubicat en el límit dels termes municipals de Vallfogona de Balaguer i Tèrmens a la comarca de la Noguera. El poblament se situa gairebé en la seva totalitat en el terme de Vallfogona de Balaguer, mentre que la necròpolis ho fa gairebé en exclusiva en el municipi de Tèrmens (Fig. 1).

Tant el poblament com la necròpolis de la Pedrera –de la qual s'ha complert el març de 2008, cinquanta anys de la seva troballa– han estat uns jaciments poc afortunats. Les circumstàncies del seu descobriment i les presses per finalitzar els treballs de recuperació van marcar des d'un principi el coneixement d'aquesta necròpolis.

EL POBLAMENT

Situació

El poblament es troba en un esperó de la tercera terrassa quaternària (T3) del marge esquerre del riu Segre. Per l'oest i pel sud està vorejat per un petit barranc, en part aprofitat avui com a desguàs de la segona sèquia del canal d'Urgell, i domina la seva desembocadura al riu principal. Morfològicament seria un tossal allargassat i en esperó segons la tipologia proposada per un de nosaltres (González/Rodríguez/Peña 1996, 280 i 283). El poblament presenta una altitud relativa respecte el riu Segre d'uns 26 m. Les seves coordenades UTM són, x:316712, y: 4624935 i z: 226,7 m s.n.m¹.

*Arqueòleg del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs

**Cap del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Plaça de la Catedral s/n 25002 Lleida, mpvazquez@diputacollleida.cat, jmedina@diputacollleida.cat, jgonzalez@diputacollleida.cat

¹ Cartografia digital de l'Institut Cartogràfic de Catalunya de l'any 2002.

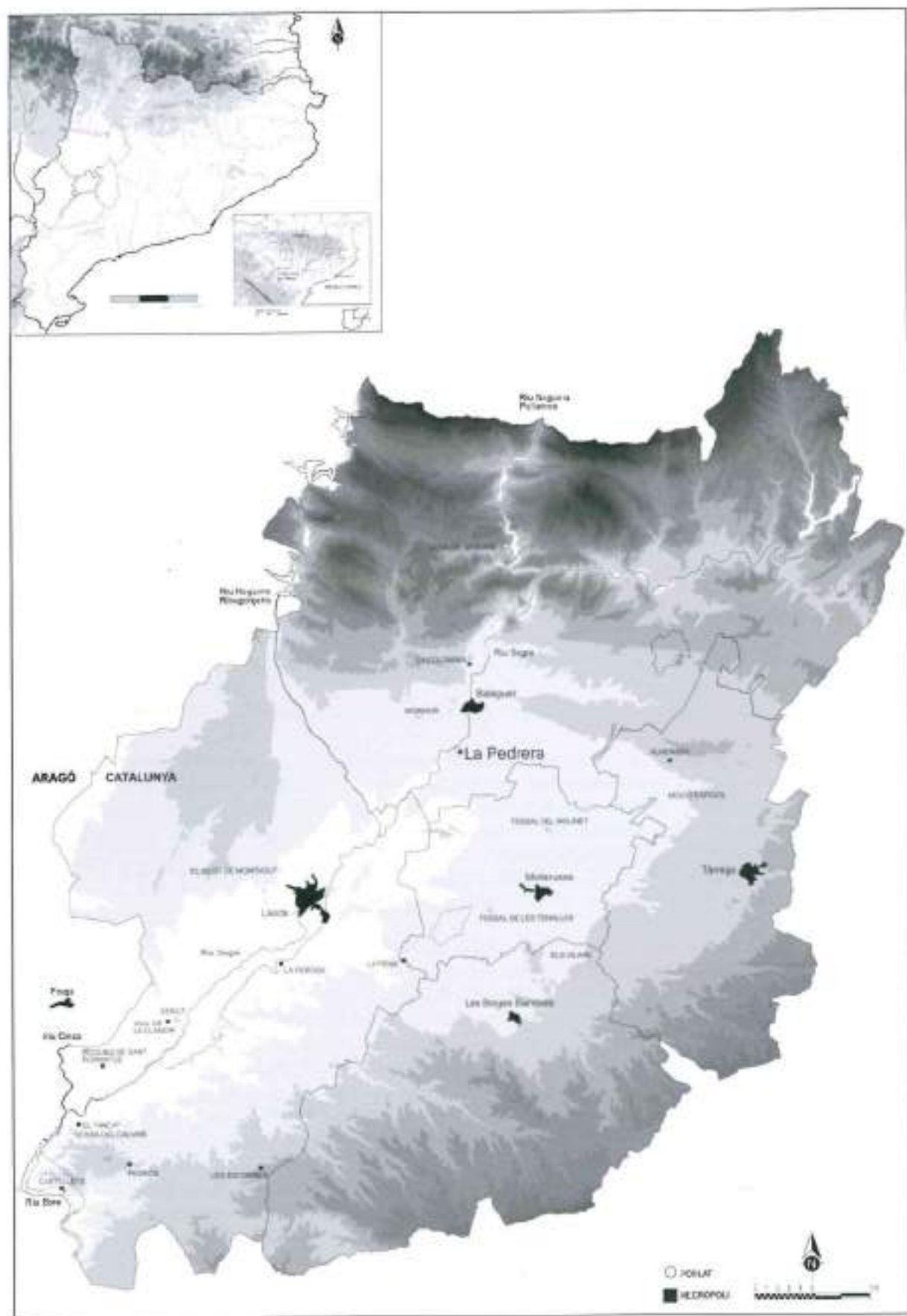

Fig. 1. Situació del poblat i necròpolis de La Pedrera respecte els principals jaciments on s'han realitzat intervencions arqueològiques o són força coneguts en la bibliografia, de cronologia similar.

Treballs realitzats i historiografia

Fou descobert pel Sr. Lluís Díez-Coronel, advocat de FECSA, membre de l'IEI i *Delegado local del Servicio de Excavaciones Arqueológicas de la zona de Balaguer*, el dia 16 d'Agost de 1956, mentre realitzava un recorregut sobre el traçat del futur canal del salt de Tèrmens. A partir d'aquell moment s'iniciaren per part de l'Institut d'Estudis Ilerdencs les accions necessàries per poder dur a terme una intervenció arqueològica a l'àrea afectada, preveient que en els propers mesos s'endegarien els treballs de construcció del canal, i així, amb data 7 de febrer de 1957 el *Servicio Nacional de Excavaciones*, concedeix l'autorització pertinent a l'IEI per dur a terme la intervenció. Tanmateix, i tal i com consta en informe redactat pel Sr. Díez-Coronel, la no disponibilitat dels fons necessaris impedí aquesta intervenció i davant d'aquesta situació l'Institut d'Estudis Ilerdencs, amb data 7 de novembre de 1957 encomanà al Sr. Díez-Coronel la vigilància del sector excavat en la construcció del canal, sol·licitant-se a l'empresa constructora *Cubiertas y Tejados* la màxima col·laboració, al mateix temps que es recalca la voluntat de no entorpir "en lo más mínimo" les obres. A la seva vegada, per part de FECSA, el Sr. Díez-Coronel és designat, el 21 de novembre de 1957, representant de la companyia davant *Cubiertas y Tejados* en tot allò que afectés als materials d'interès arqueològic que poguessin ser descoberts a les obres del salt de Tèrmens, de vegades també anomenat de Balaguer. Els dibuixos dels primers talls estratigràfics -inèdits- de la zona de la cambra de càrrega de la central del salt indicat, són autoria del Sr. Díez-Coronel i estan datats a 26 de novembre de 1957. Finalment, davant l'evidència dels més de quatre metres de potència estratigràfica del poblat, a la coincidència amb l'errenou que provocà la troballa de la necròpolis i les visites que aleshores sí que es produïren per part de les autoritats pertinents (Vázquez/Molina/González 2008, 150) i al fet que la destrucció del poblat era més important que la prevista inicialment, tal i com assenyala el Sr. Díez-Coronel en informe adreçat al *Delegado de zona del Servicio Nacional de Excavaciones* que llavors era el Dr. Lluís Pericot, amb data 5 de juny de 1959², es decidiren a iniciar formalment una intervenció, que ara fou encarregada al Dr. Joan Maluquer de Motes. L'excavació es realitzà entre els dies 24 d'abril i 12 de maig de 1958, sota la direcció de les arqueòlogues Francesca Blasco i Anna Maria Muñoz del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona (Maluquer/Muñoz/Blasco 1960), amb el suport de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i l'especial i constant col·laboració del Sr. Díez-Coronel. Aquest, en el mateix

informe assenyalat anteriorment indicà les obres que al juny de 1959 encara faltaven per efectuar, la zona que es destruiria amb motiu d'aquestes i la conveniència de realitzar una nova excavació que permetés augmentar el coneixement del poblat³, intervenció que lamentablement, no es realitzà.

Posteriorment, l'any 1979 l'Estudi General de Lleida es va plantejar l'excavació en una part del poblat que semblava no estar destruïda. Aquesta intervenció fou duta a terme pel Sr. Josep Gallart i el Dr. Emili Junyent i es va concretar en la realització d'una cala de metre i mig d'ample per vuit de llarg, perpendicular al canal (Junyent 1982, 262; Gallart/Junyent 1989, 3).

LA NECRÒPOLIS

Situació

La necròpolis se situa a una distància, en direcció sud/sud-est respecte al poblat i en línia recta, d'uns 200 m pels enterraments més propers i uns 320 m per als més allunyats i a una diferència de cota respecte el poblat d'uns 5-6 m (Vázquez/Molina/González 2008, 150). Les seves coordenades UTM són, x:316844, y:4624654 i z: 220 m s.n.m. Per altra banda, un informe inèdit del Sr. Díez-Coronel, localitzat recentment, situa enterraments en una zona fins ara desconeguda, a l'oest del poblat, tot just a l'altra banda del barranc sobre el qual s'ubica la zona d'hàbitat, a una distància d'uns 70 m els més propers i uns 220 m els més allunyats, i amb una diferència de cota d'uns 5-6 m respecte al poblat, que amplia considerablement la zona de necròpolis. Les seves coordenades UTM són, X: 316577, Y:4624899 i Z: 218 m s.n.m. (Fig. 2).

Treballs realitzats

A inicis del mes de març de 1958, els treballs d'anivellament d'uns terrenys situats a poca distància del poblat, propietat del veí de Vallfogona de Balaguer Sr. Plácido Flaunia Costafreda, posaren al descobert restes arqueològiques que els Srs. Lluís Díez-Coronel i Rodrigo Pita Mercé identificaren com a pertanyents a una necròpolis d'incineració, després que el professor de l'Institut Laboral de Balaguer, Sr. Josep Maria Portillo els informés de la troballa. Amb data 8 de març ingressen al Museu Arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs alguns dels elements més emblemàtics de la necròpolis (Fig. 3) com la falcata, l'espasa, el casc o algun dels fons de cavall, a més a més de braçalets, fibules i fins a setze urnes, entre altres materials, que havien estat

² Segons l'informe sobre la situació actual del poblado de "Pedrera" (Vallfogona de Balaguer y Tèrmens) en diu textualment: "Las necesidades de las obras de construcción de la central del salto de Balaguer, por Fuerzas Eléctricas de Catalunya, S.A. ha ocasionado que aumente el área del yacimiento destruido o cubierto con terraplenes para las banquetas del final del canal, cámaras de carga y caminos de acceso. Como compensación la citada Empresa facilitó generosamente en Mayo del pasado año los medios para efectuar una interesante excavación de estudio" (Lluís Díez-Coronel, I.E.I.).

³ De la qual destaquem: "En un plano adjunto se indica las zonas que todavía no han sido afectadas (...). Esta zona está amenazada de desaparecer dentro del año en curso porque se ha de utilizar para rellenar parte de la gran excavación abierta a su lado para construir el túnel del canal de descarga. (...) Sería por tanto conveniente (...) ver de combinar el desmonte de la zona que tratamos con su excavación arqueológica, como se hizo con la parte estudiada el pasado año..."

localitzats en aquestes primeres tasques sense control i per tant fora de context, i que foren recuperats gràcies a la col·laboració de l'esmentat professor, dels secretaris dels ajuntaments de Tàrruens i Vallfogona de Balaguer i al capellà de Tàrruens⁴. A partir d'aquest moment, i donat que els treballs d'explanació continuaven, l'interès dels membres de l'IEI se centrà en recuperar el màxim nombre de materials possibles, amb l'acord del propietari de la finca. Amb data 10 de març, el conseller de l'IEI i Delegat Local a Aitona Rodrigo Pita informà oficialment el President de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i President de la Diputació, Sr. Victor Hellin de la troballa. Dos dies després, el

Fig. 2. Dalt: Restitució aproximada, en foto aèria de 1954, del conjunt que forma el jaciment de La Pedrera: 1. Poblat. 2. Zona de necròpolis documentada segons dades recollides pel Sr. Lluís Díez-Coronel. Baix: Visita als jaciments de la Pedrera el dia 18 d'abril de 1958. Posant davant del tall del poblat i d'esquerra a dreta: Rodrigo Pita, Josep Alfons Tarragó, Lluís Pericot, Josep Sol, Lluís Díez-Coronel, Josep Me Simón, Plàcido Fauria i Eduard Ripoll. Llegat Díez-Coronel. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

Fig. 3. Dalt: Fotografia dels objectes recuperats en els treballs previs a l'excavació, que ingressaren en el Museu Arqueològic de l'IEI amb data 8 de març de 1958. Llegat Díez-Coronel. Servei d'Audiovisuals de l'IEI. Baix: Fotografia de l'exposició de la falçata i el casc al Museu Arqueològic després de la remodelació de 1984. Josep Ignasi Rodríguez. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

secretari general de l'IEI, Sr. Josep Alfons Tarragó ho transmeté al *Delegado en Barcelona y Cataluña del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas*, Dr. Lluís Pericot, sol·licitant una visita, que no es va produir fins el 18 d'abril; si bé tenim constància, per correspondència adreçada al Sr. Tarragó i al Sr. Díez-Coronel, que a mitjan mes de març⁵ es produeix la visita a la necròpolis del Dr. Josep Serra Ràfols, Delegat local de Barcelona. Per la seva banda també, per correspondència personal sabem que el Sr. Tarragó s'havia posat en contacte amb el Dr. Eduard Ripoll (secretari de la Delegació), qui en absència del Dr. Pericot, amb data 12 de març, proposà enviar un alumne seu, el Sr. Ricard Martín Tobias, amb el propòsit de vigilar els treballs, qui féu el seguiment entre els dies 20 de març i 5 d'abril, sota el patrocini de la Diputació de Lleida i de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Si bé aquest seguiment es realitzà sense que les obres d'explanació del terreny

⁴ Tal i com la constar R. Pita en carta adreçada al President de la Diputació amb data 10 de març: "...se felicito por esta labor al Sr. Cura Párroco de Tàrruens y a los Sres. Secretarios de los Ayuntamientos de Vallfogona de Balaguer y Tàrruens, que prestamin gran auxilio en nuestra labor de localización y recuperación de los materiales..."

⁵ Hi ha dubtes sobre el dia de la visita, ja que en la carta adreçada al Sr. Tarragó consta el dia 19 de març, mentre que en la carta que adreça al Sr. Díez-Coronel, fa referència al dia 18 com el dia de la visita. Suposem que es deu a un error de mecanografia, però no tenim cap element per estrènyer si fou el dia 16 o el dia 18, tot i que donat que llavors el dia 19 era festiu, ens resulta més fàcil pensar que fou el dia 16.

Fig. 4. Dues imatges corresponents als treballs d'excavació a la necròpolis de La Pedrera a la primavera de 1958. Llegat Díez-Coronel. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

s'aturessin, tal i com reconeix en el diari d'excavacions el Sr. Martín, no ens semblen gaire encertades les anotacions que en algunes ocasions s'han reiterat en determinades publicacions, en referir-se a alguns aspectes de la documentació d'aquests i posteriors treballs a la necròpolis com a imatges de la "destrucció de la Pedrera" (Ribes 2002 ed., figs. 24, 25 i 26), ja que entenem que en la mesura de les possibilitats i les circumstàncies es va fer tot el que es va poder per salvar el major nombre d'informació, tal i com per altra banda reitera el mateix Sr. Martín en el diari d'excavacions: "Queda aclarado que no se trata de una excavación realizada con tractor, sino de los datos que fueron tomados con toda la rigurosidad posible en tales condiciones. (...) Conjuntamente con esta rigurosa tarea, realizamos la excavación de un sector pequeño con todo rigor científico y arqueológico, a pico, y en el que afortunadamente se hallaron algunos conjuntos interesantes." (Martín 1958); i a més a mésensem que suposa un descàrrec no merescut a la labor tant del Sr. Martín, com dels membres de l'IEI, sobretot del Sr. Díez-Coronel, a quiensem que devem, com a mínim, per la seva insistència i per la seva documentació fotogràfica⁶, una informació que tot i que insuficient i de vegades frustrant des de l'òptica actual, no deixa de ser mereixedora de reconeixement (Fig. 4).

Després de la marxa del Sr. Martín, que es veié obligat a retornar a les seves tasques estudiantils, es continuà per part dels membres de l'IEI amb el seguiment de les feines de documentació a la necròpolis durant gairebé tot el més d'abril, tal i com testimonia un esborrany de diari d'excavació que atribuïm al Sr. Díez-Coronel (Díez-Coronel, 1958) i al seguiment que en el seu dia en féu la premsa local (Vázquez/Molina/González 2008, 151). Durant aquests dies fou localitzat el morrió de bronze, la mandíbula de cavall amb un fre (Fig. 5) i un enterrament format per quatre urnes (Fig. 6), entre altres materials, i s'acabà d'enllestir el plànol general que s'havia iniciat durant la intervenció del Sr. Martín.

Fins ara no coneixiem cap altre fet relacionat amb la necròpolis entre aquesta intervenció i la de 1968 –de la qual tot seguit parlarem– però, tal i com hem avançat en parlar de la situació de la necròpolis, la recentíssima troballa d'un informe redactat pel Sr. Díez-Coronel, en el qual es detalla la visita que realitzà a la zona de la Pedrera el febrer de 1960, amb motiu del seguiment de les obres del canal –concretament a l'altra banda del barranc– on la construcció del canal de salt de Tèrmens obligà a realitzar una excavació de 29 m. d'amplada i on

Fig. 5. Dalt: Imatge de la troballa del morrió i d'un fre. Baix: Imatge de la troballa d'un cap de cavall amb fre. Llegat Díez-Coronel. Servei d'Audiovisuals de l'IEI.

⁶ Gairebé la totalitat de les fotografies de què disposem de la necròpolis són autoria del sr. Díez-Coronel, així com fins i tot la documentació de diversos aspectes del poblet.

Fig. 6. Dalt: Documentació de la treballa d'una tomba complexa formada per quatre vasos. Baix: Localització d'un enterrament en cista. Lligat Díaz-Coronel. Servei d'Audi visuals de l'IEI.

localitzà en els talls restes de diversos enterraments. Malauradament, aquests ja havien estat destruïts i únicament va poder fer una breu descripció del que en quedava i realitzar un croquis a escala amb la ubicació d'aquestes restes, que, malgrat tot, ara ens possibiliten constatar l'existència d'una nova zona de necròpolis, així com la seva ubicació exacta.

Posteriorment, l'any 1968, el Sr. Lluís Díaz-Coronel, amb motiu de la construcció d'un magatzem en la zona de necròpolis, féu una petita excavació de la zona afectada dins del terme municipal de Vallfogona de Balaguer. Aquests materials foren estudiats anys després conjuntament amb el Dr. J.L. Maya, i de moment romanen inèdits. D'ençà fins ara no s'ha fet cap més actuació a la necròpolis.

HISTORIOGRAFIA

Dèiem en començar que la necròpolis de la Pedrera ha estat un jaciment poc afortunat i així ho hem pogut veure per tal i com es van desenvolupar els treballs que s'hi van anar realitzant. Aquesta poca fortuna però, malauradament, es féu extensiva a la divulgació dels resultats. Malgrat l'interès que des d'un principi demostraren tots els implicats per tal que els resultats es publicuessin, tal i com hem pogut constatar per la correspondència que mantingueren durant anys, la publicació no es concretà, limitant-se a alguns articles en la premsa local i a un breu article del Dr. Ripoll (Ripoll 1958, 275-279).

Ni el fet que anys després fos el tema central de dues tesis de llicenciatura (Clerco 1975; Plens 1988) i un apartat important en una tercera (Mateo 1993) no va canviar malauradament aquesta situació.

El primer professor de Prehistòria de l'Estudi General de Lleida, Dr. José Luis Maya González, entengué de seguida l'interès de la necròpolis de la Pedrera i en un dels seus primers articles, com a conseller adjunt de l'IEI, comentà que "las inéditas necrópolis de La Pedrera corresponden a los clásicos campos de urnas, sin que se aprecien bloques, que delimitasen ningún tipo de túmulos" (Maya 1981, 375).

En el catàleg de l'exposició realitzada a les quatre capitals catalanes per donar a conèixer l'estat de l'arqueologia al país a principis dels anys vuitanta, figura la necròpolis de La Pedrera en la relació de les trenta-una necròpolis d'incineració del bronze final (Diversos autors, 76-77) i també entre les d'època ibèrica (Diversos autors 1982, 98-99).

Les referències publicades de la necròpolis se cenyeixen als dibuixos de Schüle (Schüle 1969, vol. 2, 179-182), la Tesi doctoral de G. Ruiz Zapatero (Ruiz Zapatero 1985, 302-311) o alguna menció en treballs de síntesi (Junyent 1978, 179, 183); (Maya 1977, 453, 461); (Sanmartí 1992, 79, 90-92) també en el catàleg de la desapareguda Sala d'Arqueologia de l'IEI (Ribes 2002 ed.), en la qual hi ha les aportacions de diversos investigadors com I. Garcés, M. Plens, F. Quesada i N. Rafel; en un article publicat per nosaltres sobre els primers elements de ferro del Baix Segre on reinterpretàvem alguns ganivets de la Pedrera (Vázquez *et al.* 2005, 132, 134), així com en un article de S. Sardà i R. Graells⁷ sobre la identificació d'un tipus arcaic d'urna d'orelletes (Sardà, Graells 2004-2005, 178-180), un estudi d'Ignasi Garcés on es reinterpreta un braçalet de bronze de la Pedrera com a anella de ronsal cavallar (Garcés 2007, 119-147) i finalment un article sobre tecnologia de les primeres manufactures fèrriques al nord-est de la Península Ibèrica on s'analiza un ganivet de la Pedrera (Rovira 2008, 460). Per altra banda un de nosaltres, publicà l'any 2001 un estat de la qüestió sobre les necròpolis del Baix

⁷ A principis de l'any 2009, el Dr. Raimon Graells ha defensat la seva Tesi doctoral *Análisis de las manifestaciones funerarias en Cataluña durante los ss. VII y VI aC. Sociedad y Cultura material: la asimilación de estímulos mediterráneos*, en la qual ha analitzat dues peces fèniques d'una tomba de la Pedrera i també ha dedicat un annex a la tomba de cavall de la necròpolis (Graells 2009).

Segre i zones veïnes on es posà especial èmfasi en la necròpolis de la Pedrera (Vázquez Falip 2001, 65-102). Hem publicat també des del Servei d'Arqueologia de l'IEI un article sobre un lot singular de materials de la necròpolis, un conjunt de tapadores de guix, amb empremtes de tela i cistelleria en la seva cara inferior (Vázquez/Medina/González 2008, 147-202). No podem tancar aquest repàs en el qual hem incidit en les mancances pel que fa a la publicació, sense fer un apunt positiu, una menció a la tasca de difusió que des del primer dia, 8 de març de 1958, en que ingressaren les primeres peces de la necròpolis de la Pedrera al Museu Arqueològic de l'IEI es realitzà des d'aquesta Institució, fet que si més no, per a la majoria de lleidatans siguin conegudes bona part de les troballes de la Pedrera. La Pedrera ha estat sempre un jaciment de referència per a tots aquells que hem començat l'exercici professional de l'Arqueologia des de l'IEI. A resultes de la feixuga tasca de catalogar i introduir en la base de dades especialment dissenyada tot el fons arqueològic de l'IEI (Medina/Vázquez/González 2005, 85-148) –per tal de procedir a complir amb l'acord del consorci del Museu de Lleida on s'ha integrat, a partir de 2007 tota la col·lecció arqueològica de l'IEI–, i mentre ens anàvem apuntant mentalment totes les possibilitats d'estudi que aquests materials ens oferien, així també com a testimoni d'aquests cinquanta anys del seu descobriment, hem endegat, des del Servei d'Arqueologia de l'IEI i amb la voluntat de finalitzar amb aquesta situació de desconeixement dins el món científic d'aquesta necròpolis i de dispersió d'articles puntuals, un ambiciós projecte global d'estudi que ha de donar origen a una monografia que vol aplegar i analitzar curosament tota la informació –la majoria inèdita i alguna de troballa recent– que en el seu dia es recollí sobre el terreny i que ens està permetent en alguns casos refer nous conjunts de tombes; reestudiar tots els materials –les peces senceres que han cridat més l'atenció, però també posant especial èmfasi en aquelles que han restat més oblidades per la seva fragmentació, però queensem poden aportar també una valuosa informació– sobretot en l'apartat dels metalls– i aprofitar totes les possibilitats d'investigació que les diverses analítiques aplicables a l'arqueologia puguin oferir-nos. En definitiva, un estudi que ens permeti, malgrat les condicions inicials de la seva troballa, situar definitivament la Pedrera en el lloc que li pertoca i revalorar la feina feta per tots aquells que en el seu dia van intervenir en l'excavació, la qual cosa ens fa una especial il·lusió poder-la dur a terme des del mateix IEI, que va coordinar els treballs fa cinquanta anys i va incorporar els materials al Museu Arqueològic des d'un bon començament (González 1986, 18, foto 9) on sempre han estat a disposició de tots els investigadors.

In memoriam: Lluís Díez-Coronel Montull (1912-2009) i Ricard Martín Tobías (1937-2011)

BIBLIOGRAFIA

- CIERCÓ, M. 1975. *Inventario de los materiales de la necrópolis de la necrópolis de La Pedrera (Térmens)*. Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, inèdita.
- DÍEZ-CORONEL, L.I. 1958. *Borrador diario excavaciones*, inèdita.
- DIVERSOS AUTORS 1982. *L'Arqueologia a Catalunya*, avui. Barcelona.
- GALLART, J.; JUNYENT E. 1989. *Un nou tall estratigràfic a La Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Térmens, La Noguera*. Lleida, Estudi General de Lleida. Departament de Geografia i Història, Espai/Temps 3.
- GARCÉS, I. 2007. El empleo del ronçal caballo en el norte del Ebro durante la edad del hierro y la época ibérica, *Gladius* XXVII, 67-84.
- GONZÁLEZ, J.R. 1986. Exordi o el perquè d'aquesta publicació. *Setmana d'Arqueologia Medieval, XXX Aniversari del Museu Arqueològic*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Artis, Estudis gràfics, 9-20.
- GONZÁLEZ, J.R.; RODRÍGUEZ, J.I.; PEÑA, J.L. 1996. Aportació de la geoarqueologia al coneixement del poblament durant els camps d'urnes i l'edat del ferro a les valls inferiors dels rius Segre i Cinca. *Actes de la Primera Taula Rodona d'Arqueologia. Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, (Sant Feliu de Codines, 18 i 19 de novembre de 1994), Gala 3-5, 277-291.
- GRAELLS R. 2008. *Anàlisi de las manifestaciones funerarias en Catalunya durante los ss. VII y VI a.C. Sociedad y Cultura material: la asimilación de estímulos mediterráneos*. Universitat de Lleida, Tesi Doctoral inèdita.
- JUNYENT, E. 1978. Problemática general de la iberización en la Cataluña interior. *Simposi Internacional Els Orígens del món ibènic*, (Barcelona 2 a 7 de maig de 1977), Ampurias, 38-40, Barcelona, 177-185.
- JUNYENT, E. 1982. La Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Térmens. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 262.
- MALUQUER, J.; MUÑOZ, A.M.; BLASCO F. 1960. Cata estratigràfica en el poblado de "La Pedrera", Vallfogona de Balaguer, sobretiro *Zephyrus* 10, 1959, Salamanca.
- MARTÍN, R. 1958. *Diario de excavaciones de la necrópolis de la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Lérida*, inèdita.
- MATEO, P. 1993. *Interrelación poblado-necrópolis. Propuestas de análisis en las comarcas meridionales de Lérida durante el Bronce Final*, Universitat de Barcelona, Tesi de Llicenciatura inèdita.
- MAYA, J.L. 1977. *Lérida prehistòrica*, Lleida, Dilagro.
- MAYA, J.L. 1981. Yacimientos de las edades del bronce y hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes, *Miscel·lània Homeneratge al Professor Salvador Roca i Lletjós*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 321-376.
- MEDINA, J.E.; VÁZQUEZ, M.P.; GONZÁLEZ, J.R. 2005. El

fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Història d'un llarg procés de catalogació i estudi d'una selecció de materials, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 14, 85-146.

PLENS, M. 1986, *La necròpolis de La Pedrera*, Tesi de Llicenciatura, Estudi General de Lleida, inèdita.

RIBES, J.L. (ed.) 2002, *Sala d'Arqueologia. Catàleg*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Quaderns de la Sala d'Arqueologia; 2, Lleida.

RIPOLL, E. 1959, El poblado y la necrópolis de la Pedrera (Valfogona de Balaguer, Lèrida), *Ampurias* XXI, 275-279.

ROVIRA, M.C. 2008, Tecnología de las primeras manufacturas férricas en el noreste de la Península Ibérica, *VII Congreso ibérico de arqueometría (Madrid, 8-10 de octubre de 2007)*, CSIC i MAN.

RUIZ ZAPATEIRO, G. 1985, *Los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica*, Universidad Complutense, Tesi Doctoral, Madrid.

SARDÀ, G.; GRAELLS, R. 2005, Sobre la identificació d'un tipus arcaic d'urna d'orelletes a Catalunya, *Quaderns de prehistòria i Arqueologia de Castelló* 24, 173-187.

SANMARTÍ, J. 1992, Las necrópolis ibéricas en el área catalana, in Blázquez Pérez i Antona Del Val (Coord.), *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis*, (Madrid, Noviembre 1991), Serie Varia 1, Madrid, 77-108.

SCHÜLE, W. 1969, *Die Meseta-Kulturen in der Iberischen Halbinsel*, Madrider Forschungen, Madrid-Berlin.

VÁZQUEZ FALIP, M.P. 2001, Les necròpolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 10, 65-101.

VÁZQUEZ, M.P.; GONZÁLEZ, J.R.; MEDINA, J.; MATA, J.M.; RODRÍGUEZ J.I. 2005, Actividades siderúrgicas en yacimientos de la primera Edad del Hierro próximos a la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro, *Minería y metalurgia históricas en el sudoeste europeo*, (Madrid, 23 a 27 de juny de 2004), SEDPGYM-SEHA, Madrid, 129-145.

VÁZQUEZ, M.P.; MEDINA J.E.; GONZÁLEZ, J.R. 2008, Les tapadores de guix de la necròpolis d'incineració de la Pedrera (Valfogona de Balaguer-Térmens), *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 147-202.